Розбите дзеркало світу в кризі

Володимир Іщенко, Вільний університет Берліна

Яка Україна?

Коли ми запитуємо, як Україна дійшла до нинішньої катастрофи, перше запитання має звучати так: про яку Україну ми говоримо?[1] Війну переживають докорінно по-різному. Для одних українців вона означала смерть, втрату майна, дому. Для інших – кар'єрні прориви, політичні проекти, що раптом стали здійсненними, або доступ до нових ресурсів і джерел доходу. Україна не становить і ніколи не становила єдиного суб'єкта: це мозаїка різноманітних доль, які дедалі більше розходяться.

Воєнна економіка породила своїх хижаків: посередників у постачанні зброї та гуманітарної допомоги, працівників органів причетних до мобілізації, які кладуть хабарі до кишені, корумпованих здобувачів ренти на найвищому урядовому рівні. Але це тільки найогидніші форми наживи. По обидва боки фронту люди скористалися новими можливостями для бізнесу й кар'єри. Дехто з тих, хто залишився на окупованих територіях, обійняв посади, звільнені тими, хто втік. Такі постаті, як Віктор Медведчук, втрачаючи статки в Україні, могли знайти нові інтереси в російській нерухомості, металургії Донбасу, сибірській нафті (Титов, 2023). Водночас чимало людей піднялися способами, легітимнішими в очах західних еліт: увійшли в політику, здобули публічну впізнаваність, культурний та академічний авторитет удома й за кордоном. Саме становище «українського голосу» в західних медіа та інституціях перетворилося на спосіб кар'єрного сходження (Ishchenko, 2022a), відіграючи роль, подібну до кубинських, венесуельських чи іранських «голосів», зазвичай вихідців із привілейованих груп.

Парадоксально, але навіть посеред руйнування впливові частини української та західної громадськості засвоїли оптимістичний дискурс. Провідні коментатори вихваляли воєнну Україну як демократичнішу, ніж будь-коли, і навіть економічно успішну (Cooper, 2024; Gumenyuk, 2022; Onuch & Way, 2024). Вони чомусь не помічали, що більша частина державного бюджету стала цілком залежною від західних коштів, а придушення опозиції та інакодумства, хоч і не дивує під час війни, становить проблему для демократії, а не ознаку її життєздатності. Ще 2025 року деякі захоплені західні ліві повідомляли, що Збройні сили України спираються «на всенародну боротьбу, причому армія складається із звичайних робітників, профспілковців, студентів, ЛГБТК-людей і добровольців, які борються за свої громади» (Lanson & Le Tréhondat, 2025), водночас демонстративно заплющуючи очі на реалії «бусифікації» (жорстокого примусового призову на вулицях), масові масштаби ухилення від мобілізації та рекордний рівень дезертирства. Іронія в тому, що в 1930-х роках багато відомих західних лівих інтелектуалів здійснювали паломництва до сталінського СРСР, оспівуючи здобутки революції та відвертаючись від голоду й терору (Furet, 2000). Їхні нинішні наступники, які аплодують воєнній Україні, не можуть навіть виправдатися обмеженим доступом до фактів. Реалії української економіки, держави, суспільства й армії широко задокументовані та вільно доступні в інтернеті. Не вистачає не інформації, а готовності бачити: це сліпота, яку вже не нав'язує цензура, а яку обирають в ім'я «солідарності» – солідарності з тими, хто відповідає їхнім ідеологічним фантазіям, а не з тими, хто страждає найбільше.

Тим часом багато українських (і не тільки) інтелектуалів вітали війну як епохальний шанс для «дерусифікації» та «деколонізації», довгоочікувану мить, коли можна перетворити Україну за власним образом і подобою. Як захоплено писав один український письменник в есеї

1 Роботу над цією статтею підтримав Фонд Ейнштейна.

«Країна нашої мрії»:

> З дня в день здійснюється те, про що ми мріяли роками… Ми платимо страшну ціну, але взамін отримуємо фантастичні речі – ті, про які раніше думалося в контексті «не за мого життя»… Наприклад, дерусифікація міст і публічного простору. (Любка, 2022).

Для багатьох у цих колах війна постала не катастрофою, а безпрецедентною можливістю. Як висловився полеміст Михайло Дубинянський, такі бачення можливі тільки тому, що «жахливу ціну платить хтось інший» (Дубинянський, 2023) – мільйони людей, які втратили життя, здоров'я, близьких або домівки.

Ця динаміка не обмежується елітами. Багато біженців знайшли можливості за кордоном, особливо для своїх дітей. Власники житла в українських містах отримали несподівані прибутки, здаючи квартири переміщеним родинам. Серед руїн виросли місцеві економіки виживання й наживи. Війна зруйнувала життя, але й відкрила шляхи, яких інакше ніколи не виникло б.

Сьогодні Україна нагадує розбиту призму: кожен уламок заломлює ту саму катастрофу в інший колір. Одні бачать кров і руїни; інші – можливості. Для одних початок мирних переговорів відкрив простір надії; для інших – спричинив істеричні звинувачення в капітуляції. Дехто вже кілька років в армії й не може дочекатися демобілізації. Дехто ховається від бусифікації або чинить їй опір. Дехто радше вбив би працівника територіального центру комплектування, ніж пішов на передову. Війна тільки загострила як ніколи запитання: *хто виграє, а хто заплатить найвищу ціну*?

Відповідь на це запитання не визначається спільно в якомусь акті колективного «самовизначення». Війна не тільки породила розбіжні інтереси серед українців, а й поглибила нерівність їхніх політичних можливостей обстоювати ці інтереси. Ті, кого війна наділила впливом, зазвичай були привілейованішими, заможнішими, освіченішими, організованішими, уже близькими до еліт в Україні та на Заході й пов'язаними з ними. Ті, кого вона відтіснила на узбіччя, зазвичай належали до підлеглих класів, були біднішими, менш освіченими й атомізованими. Ще до війни вони мали найменше засобів для захисту своїх інтересів, а тепер мають іще менше.

Усе мало закінчитися інакше. Багато хто, зокрема деякі цитовані вище автори, бачив у війні завершення тривалого історичного процесу національної консолідації: не роздроблення й розпорошення, а творення єдності, яка нарешті раз і назавжди визначить, що таке Україна і хто такі українці у відносинах із Росією, Заходом та рештою світу. Від війни очікували закріплення фундаментальних спільних інтересів нації, яка десятиліттями або навіть ціле століття не могла погодитися, у чому ці інтереси полягають. Крім національної консолідації, вона мала завершити повну інтеграцію України в міжнародний порядок, організований західними елітами, – у саму «цивілізацію», – забезпечити вступ до клубу найрозвиненіших і найбагатших націй та залишити позаду те, що ідеологи й бенефіціари цього порядку подавали як обтяжливу спадщину Радянського Союзу: нібито тупиковий шлях страждань і самообману, спершу нав'язаний кровожерними фанатиками, а згодом занапащений лицемірними бюрократами. До того ж Україна, яка бореться й перемагає, мала стати щитом «демократичного світу» проти авторитарної загрози, а отже, підтвердити весь наратив після 1989 року про тріумф ліберального капіталізму, забезпечивши вдома та на міжнародній арені вкрай потрібне підживлення легітимності західних еліт, які заявляли, що стоять на правильному боці історії. Отже, від війни очікували не тільки завершення українського націєтворення, а й того, що вона вдихне нове життя в західне, насамперед американське, глобальне лідерство. Війна мала об'єднати не просто націю, а «цивілізацію», згуртувавши «вільний світ» навколо власного ідеалізованого образу у годину найсуворішого випробування.

Що очевиднішою стає прірва між очікуваннями й реальністю, то гострішою стає потреба

її пояснити. Одні просто видаватимуть поразку за перемогу за допомогою дедалі незграбніших розумових викрутасів («збереження незалежності України» через небувалу залежність від іноземної допомоги тощо). Інші шукатимуть самовиправдання, або перекладаючи провину за помилки, невдачі чи навіть «зраду» – на цинізм Трампа, некомпетентність і корупцію українських еліт, нерішучість європейських лідерів, безсилля російської опозиції, – або посилаючись на «об'єктивні обставини», які нібито наперед визначили катастрофічний результат, наприклад, на саме співвідношення сил на користь Володимира Путіна та інших противників порядку під проводом США, не запитуючи, як виникла ця нерівновага і чому перші виявилися настільки спроможнішими мобілізувати свої ресурси для боротьби, ніж другі.

Але зростає й запит на перегляд самих панівних наративів – про Україну й Росію, Радянський Союз і пострадянські перетворення, Захід і його глобальну роль, – які сформували нездійснені очікування всього періоду після закінчення холодної війни для країни, регіону та світу. Ці ідеологічні наративи приховували політичні процеси, пов'язані з інтересами, що стосувалися всіх нас, – процеси, у які всі ми по-різному вкладалися індивідуальними й колективними діями, але які непропорційно служили вузьким інтересам небагатьох і спрямовували події прямо протилежно обіцянкам, проданим стільком людям, зокрема в Україні. Дедалі нагальнішими стають нещадна критика цих збанкрутілих парадигм і розроблення альтернатив, здатних краще пояснити, що відбувалося, та допомогти зрозуміти, що буде далі. Саме цьому прагне посприяти цей есей.

Вихідний пункт – не нездійснена обіцянка єдності й інтеграції, а фактична реальність тривалої національної, регіональної та глобальної дезінтеграції. Завдання полягає в окресленні альтернативного цілісного наративу про Україну та пострадянські країни загалом: не як аномалію, а як нинішню норму, ба більше – як авангард світу в кризі. Аргумент цієї статті полягає в тому, що українська катастрофа передусім стала продуктом і чинником подвійної кризи: кризи революції та кризи гегемонії. З одного боку – виродження радянської революції, яка побудувала сучасну Україну, та її відцентровий розпад, який визначив головні лінії пострадянського класового конфлікту, що розірвав Україну. З іншого – паралельний і водночас взаємопов'язаний занепад міжнародного порядку з центром у США, на який переважна частина українських еліт фатально поставила майбутнє країни. Його привабливість спиралася на гегемонний проект «демократичного капіталізму», який обіцяв і частково забезпечував (насамперед на Заході після Другої світової війни) соціальну й політичну інтеграцію більшості та висхідну мобільність «достойних», а втрата довіри до цих обіцянок визначила панівний наратив епохи після холодної війни. Через взаємозв'язок цих двох криз – кризи буржуазної гегемонії та кризи соціальної революції, яка мала її подолати, але натомість уможливила, – українці опинилися серед ключових діячів як творення, так і руйнування цього порядку. За трагічною іронією, що відчайдушніше вони намагалися до нього увійти – демонтуючи спадщину тієї самої революції, яка глибоко сформувала «цивілізацію», до якої вони прагнули долучитися, – то швидше розпадався сам цей порядок. Українська катастрофа водночас віддзеркалювала світову кризу й прискорювала її.

Щоб зрозуміти, як ми сюди дійшли й що може чекати попереду, слід почати там, де почалася сама сучасна Україна, – з революції.

Україна, яку побудувала революція

Палкі дискусії про Радянський Союз ніколи не стосувалися тільки стійкості, ефективності, прогресивності чи репресивності його ладу. Вони завжди містили явне або приховане порівняння з капіталізмом – системою, яку радянська революція прагнула замінити. І так само, як із десятиліття в десятиліття змінювалося сприйняття Радянського Союзу – а «переможцем»

у цьому порівнянні виявлявся то один, то інший бік, – змінювалося й відносне становище капіталізму як його суперника. Наслідки радянської революції сприймали докорінно по-різному: у 1920-х, на тлі загострення політичної кризи в Європі й піднесення фашистської контрреволюції; у 1950-х, на вершині міжнародної могутності й престижу СРСР; у 1990-х, після радянського краху, серед поширених сумнівів, чи не були марними всі праця, страждання й кров; і знову сьогодні, у 2020-х, коли дедалі очевидніша криза глобального порядку, який мав уособлювати тріумф капіталізму. Тлумачення радянської революції змінювалися, тому що змінювався сам світ разом із революцією, яка колись допомогла його створити і чия спадщина досі його формує.

З погляду «кінця історії» 1990-х років суперництво здавалося остаточно розв'язаним: ліберальна демократія мала замінити однопартійне правління; добробут мав постати з ефективних ринків, що мали б замінити дисфункціональну планову економіку; суверенні національні держави мали вийти з тіні Москви й посісти гідне місце в «цивілізованому світі». Звісно, мало хто уявляв, що цього можна досягти за одну ніч, тому кожну невдачу перекласифіковували й виправдовували. Якщо ліберальні інституції не створювали демократії, це пояснювали не їхніми внутрішніми вадами й суперечностями, а тим, що вони залишалися формальними «фасадами» над укоріненим неформальним авторитаризмом. Якщо капіталізм приносив бідність, а не добробут, то тому, що це був не «правильний», а «кумівський» капіталізм. Якщо пострадянський націоналізм приводив не до сильніших держав, а до демодернізаційного етнічного примордіалізму, це подавали як «природний» рефлекс давніх образ на панування росіян та інших привілейованих етнічних груп, тільки тонко замасковане радянським інтернаціоналізмом. Отже, те, що поступ до «цивілізації» застопорився, пояснювали вадами, які можна виправити, а не вважали неминучим наслідком самого радянського краху.

Сьогодні банкрутство ліберальної телеології очевидніше, ніж будь-коли. Пострадянські суспільства не просувалися до обіцяного горизонту – навіть повільно й з перебоями; натомість їх зносило, хоч і з поодинокими розворотами, загалом у протилежний бік. Ще суттєвіше те, що самі спроби «повернутися на магістральний шлях цивілізації» допомогли зруйнувати саме ті умови, які спочатку зробили цей шлях привабливим. Принаймні в історично обмежений період – кілька десятиліть після Другої світової війни – і в географічно обмеженому колі країн, передусім на «Заході», «демократичний капіталізм» забезпечував справжнє економічне піднесення значних частин робітничого класу, залучаючи їх до нових «середніх класів» та політично інтегруючи в буржуазну державу й громадянське суспільство. Цей гегемонний розвиток у межах американоцентричного порядку – зростання політичної єдності, організованості й свідомості панівного класу, що дозволило йому відмовлятися від короткострокових і вузькогрупових інтересів на користь компромісу з підлеглими класами, – ніколи не був просто внутрішньою властивістю самого капіталізму, формації, яка фундаментально спирається на високу нерівність та експлуатацію. Він став продуктом діалектичного взаємозв'язку капіталізму із загрозою соціальної революції, насамперед радянської. На вершині своєї могутності, особливо після поразки фашизму, Радянський Союз становив переконливий контргегемонний полюс світового масштабу, обґрунтовано претендуючи на політичне лідерство на шляху до принципово прогресивнішого ладу для підлеглих класів у всьому світі. Поширення соціальної революції створювало для панівного класу екзистенційну загрозу масової експропріації, змушуючи капіталізм реформуватися в прогресивному напрямку. Саме цю динаміку Антоніо Грамші, як відомо, описав як «пасивну революцію» – таку, за допомогою якої панівний клас запобігає соціальній революції, поступаючись підлеглим класам частковими реформами, але зберігаючи й розширюючи власну владу. Її фордистський варіант у XX столітті визначався передусім конкуренцією з радянським контргегемонним полюсом (De Smet, 2016, pp. 55–59; Gramsci, 1971, pp. 114, 120, 282, 314–315; Ishchenko & Zhuravlev, forthcoming). Держави за-

гального добробуту, розширене виборче право, соціальні права, поступ до гендерної рівності – усе це несло відбиток радянського виклику. Поки СРСР пропонував альтернативу, яку вважали життєздатною й бажаною, капіталізм залишався динамічним та інклюзивним. Коли радянська революція почала вироджуватися, а потім зазнала краху, а разом із нею зникла будь-яка правдоподібна загроза соціальної революції, стримувань неоліберального відкату ставало дедалі менше. За інерцією західні демократії ще могли спокушати середні класи на периферії обіцянкою інтеграції у світову еліту. Але основи цієї обіцянки вже руйнувалися. Саме той «правильний» капіталізм, до якого колись прагнули долучитися багато (колишніх) радянських громадян, розмивався: нерівність зростала, держави добробуту вихолощувалися політикою жорсткої економії, а політика сповзала до поляризації, популістських бунтів і посилення авторитарних тенденцій навіть у «консолідованих» західних демократіях.

Радянська революція була водночас антагоністом капіталізму та його корективом. Вона не побудувала комунізму, але, прагнучи до нього, глибоко перетворила країну, регіон і світ. Радянські революційні й модернізаційні успіхи не скасовують терору, голодів та етнічних депортацій сталінської доби, ані виснажливого бюрократичного деспотизму пізнього радянського періоду. Однак звична постановка питання – чи «виправдовували» радянські здобутки насильство – хибна інтелектуально, політично й морально. Тут не йшлося про «вільний вибір» між однаково можливими, «виправданими» й «невиправданими» варіантами. Це ретроспективне засудження виходить із припущення, що «нормальне життя» за капіталістичного ладу було не тільки єдиною припустимою альтернативою, а й узагалі можливим для більшості без соціально-революційного виклику. Ця хибна передумова розсипається на наших очах. Питання «ціни» радянської революції порушують не для захисту людських життів від невиправданого насильства, а для дискредитації самої ідеї соціальної революції – раціонального й радикального суспільного перетворення в інтересах підлеглих класів через їхню свідому та організовану колективну дію, – яка загрожувала інтересам панівного класу значно більше, ніж ображала його сумління. Ніби ще вищу людську «ціну» не сплачують сьогодні у світі, де можливість соціальної революції усунута.

Гірка іронія полягає в тому, що роки після радянського краху, кульмінацією яких стала російсько-українська війна, не породили принципової відрази до політичного насильства. Навпаки, таке насильство нормалізувалося в публічній сфері. Навіть учорашні радянські дисиденти, сучасні правозахисники й ліберали з дивовижною легкістю знаходять причини виправдати – або принаймні не помічати – «прикрі ексцеси» реалій України після Євромайдану, які ще більше радикалізувалися під час повномасштабної війни: захоплення чоловіків на вулицях, тисячі переслідуваних за політично мотивованими статтями, тюремні строки за «вподобайки» в соцмережах та приватні розмови, політику етнічної асиміляції, релігійні переслідування, придушення опозиційних партій і заклики до безумовної дискримінації та колективного покарання цілих соціальних груп.[2] Усе це стає терпимим – і переважно розумним у їхніх очах, – аби лише здійснювалося не в ім'я соціальної революції, а в ім'я певного національного проекту для України та дедалі ілюзорнішої обіцянки інтеграції в «цивілізацію»: прагнень, від самого початку відкрито спрямованих на руйнування всього, що побудувала революція.

Демографія допомагає виміряти це лицемірство: попри Голодомор, Великий терор, Другу світову війну та їхні відкладені демографічні наслідки, населення радянської України досягло приблизно 52 мільйонів 1991 року – найвищої точки модернізаційної траєкторії. Натомість останній медіанний прогноз ООН указує на зниження українського населення до приблизно 15 мільйонів до 2100 року (навіть за надмірно оптимістичного припущення, що війна мала

2 Систематичні дослідження цього масштабного, але широко ігнорованого або активно заперечуваного виміру воєнної соціальної реальності України залишаються нечисленними. Посилання на конкретні випадки див. у Marcetic (2023); Ishchenko & Korotaev (2025); Kasianov (2026).

закінчитися до 2025 року)[3] – екзистенційну загрозу майбутньому України. Важливо, що війна не започаткувала цього спаду, а різко прискорила його, поглибивши демографічні тенденції масової еміграції, обвалу народжуваності та смертності, яким можна було запобігти. Вони вже визначали пострадянські десятиліття, коли «національне відродження» ішло пліч-о-пліч із старінням, зубожінням і деіндустріалізацією суспільства в дедалі вужчих кордонах. Тому запитання, яке риторика «ціни» намагається монополізувати через знецінення радянських здобутків, повертається з більшою гостротою: що могло б політично або морально «виправдати» проект національного будівництва, який зрештою підриває здатність до самовідтворення саме того суспільства, чия національна ідентичність нібито поставлена на карту в цій війні?

Особливу жорстокість боротьби XX століття на українських землях визначало те, що Україна була критично важливою територією соціальної революції: осердям промислової бази, на яку спирався радянський соціалізм, житницею, без якої контрреволюція могла перемогти, і середовищем культурних та наукових інновацій. У цій боротьбі українці становили невіддільну частину сили, яка змінила світ, і водночас побудували основи власних сучасних економіки, держави, культури й суспільства. Щоб цілком викорінити ці основи, не вистачило тридцяти п'яти років пострадянської кризи, компрадорських реформ і воєнного катаклізму, а їхня спадщина досі формує матеріальну реальність і свідомість українців. Поза західними регіонами більшість українців (за межами вузьких, переважно інтелектуальних кіл) перейшла від домодерних локальних ідентичностей до сучасної української етнонаціональної ідентичності саме в межах Радянського Союзу. Для багатьох українців, особливо в пізній радянський період, ця ідентичність цілком поєднувалася з переходом на російську – не як мову гноблення, а як мову висхідної мобільності та соціального піднесення. Більшовики не «вигадали» Україну. Навіть можливо, що без конкуренції з короткочасним проектом Української Народної Республіки поміркованих соціалістів і буржуазних націоналістів під час громадянської війни вони взагалі не заснували б окрему Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Але переважна більшість українців стала сучасною нацією в радянській революції та через неї – навіть якщо це національне бачення радянської України зазвичай не визнавали, тривалий час зневажали, а тепер його стирають номінальні українські націоналісти. Іронія в тому, що ті, хто претендував на право говорити від імені нації, часто були ворогами її реального історичного розвитку, тоді як саму націю побудували ті, хто боровся не за національно-партикуляристський, а за соціально-універсальний проект.

Радянський державний соціалізм «програв» лише в порівняльному змаганні з капіталізмом, який певний час начебто давав більше, поки сам не став дедалі менш здатним на це. Це повертає нас до запитання «яка Україна», але в іншій площині. Етнонаціоналістичне відкидання радянської України – як не «справді» української, «русифікованої», позбавленої незалежності від Росії – могло б бути виправданим, принаймні на власних умовах, якби на руїнах радянської спадщини справді побудували сильнішу, заможнішу, розвиненішу Україну. Але хіба не сталося прямо протилежне? Радянська Україна становила невіддільну частину боротьби, яка створила світ, де таке взагалі могло здаватися правдоподібним. Поразка цієї боротьби разом із крахом радянської України підірвала самі основи такої можливості.

Пострадянські розломи

Для України те, що настало після 1991 року, було не переходом до нової прогресивної чи навіть стабільної формації, а затяжною й дедалі гострішою соціально-політичною кризою.

3 Організація Об'єднаних Націй. World Population Prospects 2024, https://population.un.org/wpp/graphs?loc=804&type=Probabilistic%20Projections&category=Population&subcategory=1_Total%20Population.

Криза почалася задовго до розпаду СРСР й української незалежності та не закінчилася попри заяви про національну консолідацію, нібито досягнуту через низку націєтворчих «майданних» революцій (1990, 2004, 2014) та опір спробі Росії підкорити Україну. Мільйони українців в анексованому Криму й відокремленому Донбасі з 2014 року, у південних регіонах, швидко окупованих Росією 2022 року, а також ті, хто втік до Росії з 2014 року й після 2022-го, і ще більша кількість біженців у ЄС (багатьох із яких дедалі глибше поглинає облаштування нового життя за кордоном) зазвичай випадають із телеологічних наративів націєтворення. Ці наративи зазвичай спираються на опитування, які майже завжди виключали значну й дедалі більшу частку українських громадян поза підконтрольною уряду територією і які тепер охоплюють тільки приблизно дві третини населення, що, за оцінками, проживало в Україні на початку війни,[4] – не кажучи про зовсім не незначну меншість респондентів, які не погоджуються з «національним консенсусом» навіть із найчутливіших питань (наприклад, хто винен у війні) (Ishchenko, 2023a, pp. 272–273).

До того ж будь-яка «єдність», що виникла 2022 року, виявилася короткочасною: розбіжності щодо вживання російської мови, примусового призову, корупції та умов миру знову з'явилися в публічній сфері, соцмережах і приватних розмовах (Artiukh & Fedirko, 2025; Gorbach, 2026; Ishchenko & Korotaev, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). Консолідацію можна назвати «національною» тільки тією мірою, якою вона виключає дедалі більше українців із самої нації. Це не заперечує, що певні групи з часом стали згуртованішими й у роки війни не втрачали мобілізаційного запалу. Проте ця консолідація меншості – значної, але все ж меншості – відбувалася паралельно з неухильною втратою дедалі більшої кількості українців за межами дедалі вужчих кордонів України та з відчуженням багатьох із тих, хто залишився в цих кордонах. З погляду історичного періоду після 1991 року та кордонів, які ми успадкували від радянської України, у пострадянські роки відбувалася безперервна дезінтеграція, і на місці втраченого так і не постав жоден цілісний новий порядок. Ця тенденція до роздроблення й поляризації відновлювалася після кожного крихкого моменту ейфоричної консолідації, який ненадовго об'єднував одних українців, але зрештою залишав іще більше за новими межами: після референдуму про незалежність 1991 року, після майданів 2004 і 2014 років, після обрання Зеленського 2019 року, а зрештою – і після повномасштабного вторгнення. Ця мінлива, конфліктна, але в кінцевому підсумку дезінтеграційна динаміка була «нормою» українського суспільства й політики, яку часто помилково приймали за їхній «демократичний» характер у порівнянні з авторитарною стабільністю багатьох пострадянських сусідів.

Проте ця пострадянська фрагментація не була ані наперед визначеною, ані «автоматичним» проявом нібито давніх розбіжностей, укорінених в етнокультурних практиках та ідентичностях: незалежно від того, чи вважати їх «нормальним» різноманіттям, яке слід визнавати заради миру й плюралізму в Україні, чи тягарем «постколоніальної» спадщини російського панування, який слід подолати заради розвитку. Ці розбіжності зазвичай пов'язували з мовою, церквою, політичною культурою чи історичною пам'яттю, часто підводили під сумнозвісний поділ «Схід/Захід» та ілюстрували регіональною поляризацією на електоральних картах. Ані відтворення, ані зміни цих етнокультурних практик та ідентичностей не можна пояснити ендогенно, хіба що визнати одні з них внутрішньо «природнішими» для українців, ніж інші, – тобто прийняти примордіалістську передумову, яку з протилежних боків поділяють українські етнонаціоналісти та прихильники концепції триєдиного російського народу. Пояснення слід шукати на зовсім іншому – соціально-політичному – рівні, тобто в тих соціально-політичних процесах, які активували й підживлювали одні культурні відмінності, водночас приглушуючи

4 Interfax-Ukraine. "There're 29 mln Ukrainians living in territory controlled by Ukraine, 4.3 mln in EU countries - Institute of Demography chief," 20.07.2026. https://en.interfax.com.ua/news/general/1186657.html.

інші, і саме через які усталеною траєкторією пострадянського періоду стала фрагментація, а не консолідація.

Крім того, цю дезінтеграційну динаміку неможливо зрозуміти тільки в національних рамках. Обидва типові культуралістські наративи про Україну – про «розділену країну» та про успішне націєтворення, яке поступово долає спадщину російського панування, – припускають, що пострадянська соціально-політична динаміка передусім стала наслідком певної особливості української чи російської історії та може бути зрозумілою у відриві від ширшої світової динаміки. Але глибинна криза, яка привела Україну до катастрофи, була глобальною. Аналізувати її так, ніби її витоки лежали передусім в етнокультурних розбіжностях чи історичних відносинах України й Росії, означає залишатися в пастці саме тих збанкрутілих парадигм, які необхідно подолати. Натомість потрібне цілісне пояснення, здатне помістити процеси в Україні, Росії, відносини між ними та світову кризу в єдину узгоджену теоретичну рамку – не тому, що Україна та ширший пострадянський регіон просто віддзеркалювали глобальні тенденції, а тому, що саме тут криза проявилася раніше й зайшла далі, і тим самим глибоко позначилася на всьому світі.

Концепція подвійної кризи революції та гегемонії закладає підвалини такої рамки.[5] Вона вкорінює аналіз пострадянської дезінтеграції в політичній фрагментації, дезорганізації та втраті зв'язності фундаментальних соціальних груп – класів – у самому процесі виродження й розпаду СРСР та пов'язує цю динаміку з перетворенням глобального капіталізму, замість трактувати її як провінційну аномалію. Поняття, яке поєднує обидва виміри цієї подвійної кризи й дедалі ширше входить в обіг останніми роками, – політичний капіталізм.

Політичний капіталізм указує водночас на глобальний процес політико-економічної конвергенції, що повільно розгортається з 1970-х років, і на перехід від благотворного кола контргегемонної революції та гегемонного капіталізму до взаємопосиленої кризи обох. З одного боку цієї конвергенції стоїть західна траєкторія: ерозія «демократичного капіталізму» – конфігурації, що тривала приблизно три десятиліття після Другої світової війни, коли винятково високі темпи зростання під час «довгого буму» підтримували гегемонну політику з позитивною сумою та безпрецедентну інтеграцію робітничого класу в буржуазну державу (Riley & Brenner, 2025). За умов тривалої стагнації та зниження віддачі від продуктивних інвестицій ця конфігурація поступилася іншій, рушієм якої стало не промислове зростання, а політично маніпульовані ціни активів. У ній різні фракції капіталу та самі працівники дедалі частіше звертаються до держави, щоб отримувати ресурси в конкуренції з нульовою сумою, яка роздроблює і панівний, і робітничий класи, вихолощує ліберально-демократичні інституції та заповнює вакуум технократією, ідентитарним популізмом і дедалі сильнішими авторитарними тенденціями, тоді як опортуністичні еліти продовжують перекачувати багатство знизу вгору.

З іншого боку стоїть траєкторія режимів, народжених соціальними революціями XX століття й зазвичай очолюваних комуністичними партіями Глобального Півдня (парадигматичний приклад – Китай), – режимів, які перестали бути частиною глобальної альтернативи капіталізму, але успішно модернізували свої суспільства й у цьому процесі перетворилися на управлінців національного капіталізму (Milanović, 2019). Тут влада суверенної держави, автономної від капіталістичного класу, що формується, і керованої технократично ефективною бюрократією, запропонувала порівняно ефективну модель розвитку, яка використала глобальні можливості, відкриті політико-капіталістичним поворотом на Заході, хоча її й підривали повсюдна корупція та відсутність верховенства права.

Обидва ці зрушення – на Заході та Глобальному Півдні – стали можливими передусім зав-

5 Цю теоретичну рамку найсистематичніше окреслено в Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming). Серед раніших опублікованих праць, що містять деякі найважливіші концептуальні елементи, – Ishchenko (2024a) та Ishchenko & Kalb (2026).

дяки виродженню радянської революції, яке демонтувало глобальний контргегемонний полюс і усунуло загрозу соціальної революції, перед якою буржуазія мусила консолідуватися, розширювати свою політичну організацію та інтегрувати підлеглі класи через власний гегемонний апарат. Контргегемонний полюс почав розпадатися в глобальному масштабі, починаючи з радянсько-китайського розколу й розривів 1968 року – вторгнення до Чехословаччини, піднесення нових лівих, єврокомуністичного дрейфу – і водночас розкладався зсередини через патримоніальну фрагментацію пізньорадянської еліти та інституційне й ідеологічне закостеніння самої Комуністичної партії. Тож пострадянська дезінтеграція не була екзотичним відхиленням від глобальної норми, а структурно продовжувала перетворення, яке змінювало капіталізм усюди. Ба більше, вона була одним із його ключових рушіїв, авангардом глобальної фрагментації.

Саме тому пострадянський політичний капіталізм набув особливо хижацької форми, розвинувшись безпосередньо з відцентрового розпаду контргегемонного апарату Комуністичної партії – головної політичної структури, яка інтегрувала й модернізувала радянське суспільство, – і не залишивши жодної організованої суспільної сили знизу, здатної стримати панівних хижаків. Відтак величезний капітал, накопичений державою, привласнили політичні капіталісти: панівна фракція пострадянського правлячого класу, що формувався (включно із славнозвісними «олігархами», але не обмежуючись ними), чия конкурентна перевага випливала не з технологічних інновацій чи надексплуатації робочої сили, а з вибіркових державних пільг, часто здобутих через «корупцію», використання законодавчих прогалин і патронажних мереж (Ishchenko, 2022b, 2024a). Типовий спосіб діяльності пострадянських політичних капіталістів був короткостроковим та опортуністичним: вилучення ренти, виведення капіталу в офшори й згортання інвестицій удома (Dzarasov, 2013) – модель, яка в доведеному до кінця вигляді веде до соціально-політичної дезінтеграції. У найкращому разі вона могла запропонувати стабільність стагнації, яку не варто недооцінювати та яку цінували значні частини пострадянського робітничого класу, особливо у важкій промисловості й державному секторі, чиє забезпечення залежало від патерналістських домовленостей із роботодавцями (Gorbach, 2024).

Проте українським політичним капіталістам незмінно вдавалося перешкоджати встановленню стабільного правління, примусово організованого згори авторитарними лідерами. У більшості інших пострадянських країн такі лідери зрештою спромоглися забезпечувати довгострокові інтереси панівного класу через поєднання примусу, корупції й патронажу. Грамші використовував термін «цезаризм» для опису автономної третьої сили, яка стабілізує суспільство, розірване настільки, що країна рухається до катастрофи, зміщуючи баланс на користь того чи іншого класу (Gramsci, 1971, pp. 219–222).[6] Однак жодному потенційному кандидату на роль українського «Цезаря» – Кучмі, Януковичу, Порошенку чи навіть Зеленському (принаймні досі) – не вдалося консолідувати владу й зміцнити суверенну державу, навіть за сприятливих обставин зовнішньої загрози й війни. Причина може критися в парадоксі радянської революції в Україні – водночас одному з її модернізаційних здобутків та одній із її невдач. Радянська Україна побудувала потужні економічні центри на півдні й сході країни – Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Запоріжжя, – але не зміцнила політичного центру в Києві (Kibita, 2024). Ця проблема відтворювалася впродовж років пострадянської України, даючи фракціям політичних капіталістів, які привласнили радянську спадщину, опору в протистоянні з недостатньо сильною центральною владою. Чи розв'язала її війна, перетворивши політико-економічну географію України в найжорстокіший спосіб, ще належить з'ясувати.

Ця динаміка стала основою «регіонального» розколу України та його глибоких класових

6 Докладніше про застосування поняття цезаризму в пострадянському контексті див. Artiukh (2020); Ishchenko & Kalb (2026, pp. 149–150); Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming).

і політичних асиметрій. «Західний» і «східний» табори України могли здаватися приблизно рівними на електоральних картах 2000-х років, але були принципово асиметричними щодо класових інтересів, які вони представляли, політичної організації цих інтересів та ступеня їхньої можливої гегемонної універсалізації – представлення не як вузькогрупових інтересів, а як спільних інтересів ширших соціальних груп. Систематичне недоінвестування усередині країни політичними капіталістами в Україні не давало їм спиратися на значний лояльний середній клас, інтегрований через вибірковий перерозподіл (Rosenfeld, 2021). Саме тому «східне» громадянське суспільство, яке мало б легітимувати правління українських політичних капіталістів та універсалізувати їхні інтереси, було значно слабшим (Ishchenko, 2023b). На практиці це були або організації, які існували радше на папері, ніж як громадянські об'єднання, або телевізійні експерти й інфлюенсери, пов'язані з олігархами грошима, а не якоюсь ідеологією. Саме ці меркантильні стосунки формували їхні прагматичні розрахунки, коли почалася повномасштабна війна: їхній вибір визначався не так якимось почуттям «ідентичності», як уникненням ризиків або навіть пошуком нових можливостей через перехід до протилежного політичного табору та перетворення на «більших католиків, ніж Папа» в демонстративному національно-патріотичному «наверненні» (Зубченко, 2022). А замість «бойового» крила цей табір мав Комуністичну партію України із старіючим членством та опортуністичним керівництвом, яка виявилася нездатною захистити навіть себе від репресій після Євромайдану (Ishchenko, 2023c).

«Східний» табір української політики, який часто оманливо називають «проросійським», експлуатував спадщину радянської України матеріально й символічно, але не міг побудувати на її основі або на основі якоїсь альтернативної традиції жодного спрямованого в майбутнє проекту пострадянської України. Прагнення, яке справді можна назвати «проросійським», – тобто тісніша політична, економічна та ідеологічна інтеграція з Росією – апелювало до минулого або обіцянки стабільності за ефективнішої авторитарної держави, а не до майбутніх перспектив розвитку. Ідеям «багатовекторного» нейтралітету чи «мосту» між Росією та ЄС не вистачало позитивного модернізаційного змісту. Який би національний або націоналістичний порядок денний не формулював цей табір, він зводився до легітимації опортунізму політичних капіталістів та їхніх претензій проти російського зазіхання або ж вимог транснаціонального капіталу. Якщо Україна не рухалася ані до «Заходу», ані до Росії, то куди? І Україна не мала можливості просто залишатися на місці, бо це фактично означало погодитися з продовженням низхідної спіралі кризи.

Саме тому головною ідеологічною рамкою, здатною мобілізувати виборців «східного» табору поза патронажними мережами, була загроза «фашизму» – реактивна рамка, що викликала екзистенційне зло з минулого та привид хаосу й насильства, які загрожували крихкій стабільності. Проте навряд існувала рамка, яка пропонувала б позитивне бачення розвитку України. Ярлик «фашизму» не був позбавлений референта, навіть якщо узагальнював його: з 1990-х ультраправі націоналісти утворювали невелике, але найбільш войовниче крило «західного» табору, тоді як етнонаціоналізм поступово розвивався серед національної інтелігенції від пізнього радянського періоду. Водночас рамка «фашизму» діяла як самоздійснюване пророцтво в динаміці дедалі гострішої поляризації. Ультраправі та етнонаціоналізм зрештою зміцнилися, використавши можливості, створені гегемонною неспроможністю панівного класу, масовими протестами, невдалими цезаристськими спробами та зростанням російської загрози: вони проникали в українське громадянське суспільство й політичний мейнстрим, впливали на політику та панівний дискурс щодо національної ідентичності, миру й війни, розбудовували електоральні можливості, спроможності до організованого насильства та військові потужності (Colborne, 2022; Ishchenko, 2014, 2018; Katchanovski, 2026; Mierzejewski-Voznyak, 2018; Umland, 2020).

На відміну від Росії чи Білорусі, формуванню значного «західного» табору в Україні не перешкоджали й не придушували його, і він мав набагато ширші політичні можливості. «Західний» табір не був альтернативним «олігархічним кланом» або «фінансово-промисловою групою», хоча час від часу здобував опортуністичних союзників серед політичних капіталістів. Поділ «Схід/Захід» політично виражав конфлікт між інтересами транснаціонального капіталу, який прагнув демонтувати вибірковий протекціонізм, і колективним класовим інтересом місцевих політичних капіталістів у суверенній державі, від якої залежала їхня головна конкурентна перевага. Західна інтеграція обіцяла майбутній розвиток, спираючись на досі потужну, хоча й дедалі меншу, привабливість «демократичного капіталізму». З роками ця обіцянка ставала дедалі вибірковішою, звертаючись насамперед до тих, хто вважав себе «достойним» вищого доходу і статусу завдяки дефіцитним навичкам та освіті. Значна частина радянської інтелігенції й пострадянського професійного середнього класу, спочатку відсторонена комуністичною номенклатурою, а потім виключена з кіл політичного капіталізму, стала бачити власне піднесення у включенні до американоцентричного порядку, зокрема через його транснаціональні інституції, включно з НАТО, яке його прихильники до 2014 року представляли радше як крок до входження в «цивілізацію», ніж як захист від якоїсь реальної російської загрози (Boucoyannis, 2025; Zhyrun, 2026). Найорганізованіша частина українського пострадянського громадянського суспільства виникла як продовження транснаціонального буржуазного гегемонного апарату або інтегрувалася в нього – неурядові організації, фінансовані західними донорами, аналітичні центри, медіа та окремі університети, – і була слабко пов'язана з переважно невеликими й розрізненими низовими ініціативами, які займалися соціально-економічними проблемами підлеглих класів (Ishchenko, 2017, pp. 216–218). Зрештою, прозахідний середній клас зазвичай зневажав плебейські маси внизу – патерналістськи налаштованих робітників, працівників державного сектору, пенсіонерів, – чия прив'язаність до радянських гарантій, «олігархічних» патронів та цезаристських сильних правителів таврувала їх як баласт на шляху до «цивілізації». Саме так у пострадянській політиці переплелися клас, «громадянське суспільство» та націоналізм. Націоналізм був також ідеологічним знаряддям віддалення України від «відсталої» Росії та «радянської спадщини». Саме тому начебто косметичні заходи – перейменування вулиць, демонтаж радянських пам'ятників, звеличення націоналістів, які співпрацювали з нацистами, усунення російської мови з публічної сфери й простору тощо – могли сприйматися не просто як утвердження певної національної ідентичності, а як важливі ознаки соціального поступу. Вони також слугували засобом утвердження класової відмінності від великої частини країни, стереотипно представленої як бідніші, «невдахи», негромадянські, «радянізовані» й «русифіковані» мешканці індустріальнішого «Сходу».

Саме ця політекономічна динаміка стояла за довготривалою фрагментацією пострадянського періоду: розгортання класового конфлікту, який виник у самому процесі радянського краху й пострадянської дезінтеграції як частини глобального повороту до політичного капіталізму. Конфлікт відбувався між місцевими політичними капіталістами, чия конкурентна перевага залежала від суверенної держави, що захищає вибірковий протекціонізм, і професійним середнім класом у союзі з транснаціональним капіталом, чиє піднесення залежало від компрадорської інтеграції. «Західний» і «східний» табори – в Україні та в інших частинах пострадянського простору – політично представляли цей класовий конфлікт, який водночас був внутрішньокласовим: зіштовхував між собою фракції панівного й робітничого класів у безперервній політичній фрагментації. Жоден табір не міг консолідувати більшість навколо позитивної програми розвитку. «Західний» обіцяв модернізацію, витрати якої непропорційно лягли б на біднішу більшість, і спирався на привабливість інтеграції в «цивілізацію», яка сама занурювалася в дедалі глибшу кризу. «Східний» міг запропонувати тільки стабілізацію посеред кризи без жодного чіткого бачення розвитку; у відповідь на дезінтеграційну динаміку

він не міг висунути альтернативного центру інтеграції. Етнізована поляризація – мобілізація проти «фашистської» загрози крихкій стабільності з одного боку або проти загрози певній етнонаціональній ідентичності, а також хиткій обіцянці майбутнього як «нормальної країни» в «цивілізованому» міжнародному порядку з іншого – заповнювала порожнечу недостатньої гегемонної спроможності здобути стабільну підтримку більшості за допомогою позитивної програми. Завдяки класовій асиметрії «західний» табір усе ж мав кращі можливості організації та мобілізації, ніж суперник, і більшу здатність подавати власні окремі інтереси як універсальні; ці переваги дозволяли йому просувати порядок денний далі, ніж дозволяла його електоральна підтримка. Майдани об'єднували різноманітні групи в масових, але короткочасних мобілізаціях та посилювали «західний» табір. Але раз у раз не могли консолідувати націю. «Західний» табір поставив на карту і себе, і всю країну, зробивши ставку на інтеграцію в американоцентричний порядок, який дедалі більше розходився з ідеологічним уявленням про гегемонний «демократичний капіталізм» на його піку розцвіту. У цьому процесі він допоміг підірвати й дестабілізувати економічні, інституційні та соціальні основи, успадковані від радянської України, не маючи внутрішньої спроможності чи зовнішньої підтримки для заміни їх чимось сильнішим або легітимнішим, а отже, сприяв подальшому загостренню подвійної кризи.

Майдани та криза революції

У 2016 році відомий український історик Ярослав Грицак із жалем визнав:

> Іронія ситуації полягає у тому, що Україна, можливо, остання країна в Європі, де Європу, європейську єдність та європейські цінності трактують дуже серйозно, настільки серйозно, що готові жертвувати багато чим, навіть життям. Це показав Євромайдан. І на цьому тлі, звичайно, є велике розчарування (Костюк, 2016).

Проте розчарування української націонал-ліберальної інтелігенції приховувало набагато більшу трагедію. Проведімо мисленнєвий експеримент. Уявімо, що 1985 року чи навіть трохи пізніше десь на Глобальному Півдні спалахує прорадянська революція. Новий уряд присягає на вірність соціалістичному шляху (з національною специфікою) і благає допомогти проти американського імперіалізму та його місцевих поплічників. Хижі сусіди готуються придушити комуністичну загрозу й захопити слабко захищені території. Народні маси, поваливши корумпованого диктатора, з надією дивляться на найпрогресивнішу країну світу, захисницю всіх пригноблених народів. Але саме в цей момент у Москві збираються перші мітинги перебудови. У національних республіках формуються рухи за незалежність. На віддалених периферіях назрівають етнічні погроми. Уся «прогресивна» радянська громадськість із глибоким подивом спостерігає, як революціонери в якійсь далекій країні «третього світу» справді вірять у марксизм-ленінізм – на відміну від партійних ідеологів, – підозрює, що все це брехня «Правди», і не відчуває палкого бажання виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Тим часом радянське керівництво, втрачаючи контроль над країною, не має змоги вплутуватися в нову війну.

До речі, щось подібне, тільки трохи раніше, справді сталося в Афганістані. Потім Радянський Союз вивів війська, а війна в Афганістані тривала понад тридцять років, аж до 2021-го, коли таліби стрімко захопили контроль над країною, що стало одним із видовищних проявів кризи американоцентричного порядку.

Якщо в Україні в перші роки після Євромайдану це звучало знайомо, нехай і спірно, то з 2025 року паралель стала набагато очевиднішою: Трамп поглибив кризу, а ЄС – дедалі більш фрагментований, відступаючи від власних проголошених цінностей і зобов'язань – насилу на-

магається вибудувати хоч якийсь колективний суверенітет. Студент, який розмахує прапором ЄС на київському Майдані, тепер нагадує чорношкіру дитину, яка наприкінці 1980-х розмахує автоматом Калашникова під прапором із Марксом, Енгельсом і Леніним.

Однак між соціальними та майданними революціями існує важлива відмінність. Радянська революція – і соціальні революції, які вона надихала й підтримувала в усьому світі, – прагнула подолати капіталізм і, становлячи для нього реальну загрозу, змушувала трансформуватися сам капіталізм – сприяла його гегемонному розвитку й демократизації. Пострадянські майдани поділяли із соціальними революціями абстрактну революційну форму – за допомоги масової протестної мобілізації вони утверджували суверенну волю «народу» проти уряду (Sewell, 1996), – але не глибину соціально-революційного виклику панівному класу і не спроможність сформулювати й установити радикально інший, кращий суспільний лад. Ця нестача випливала з контргегемонної слабкості: політичної фрагментації підлеглих класів, їхньої дезорганізації, роз'єднаності та нездатності артикулювати спільні інтереси – безпосереднього наслідку виродження радянської революції, особливо виразного в пострадянських суспільствах, але посиленого в усьому світі в міру розгортання подвійної кризи. У цьому сенсі майдани не були унікальними. Вони належать до категорії слабко організованих народних реакцій на зниження легітимності еліт і авторитарні тенденції глобального повороту до політичного капіталізму, які парадоксально сприяють відтворенню й посиленню цих тенденцій (Ishchenko & Zhuravlev, 2021). Подібні «дефіцитарні революції» поширювалися протягом десятиліть після холодної війни й спалахували далеко за межами пострадянського простору: Арабська весна 2011 року стала однією з найпомітніших хвиль, а нещодавня революція покоління Z у Непалі та придушені протести в Ірані, що передували американсько-ізраїльській агресії, – одними з останніх. За своєю контргегемонною слабкістю вони мають фундаментальні спільні риси із ширшими проявами сучасної «гіперполітики» – популізмом, ідентитаризмом, афективною поляризацією, – для яких характерна посилена політизація без організації (Jäger, 2026).

Проте дефіцитарні революції не просто «нічого не змінювали», навіть якщо не давали соціально-революційних результатів, тобто радикальних чи швидких перетворень фундаментальних класових і державних структур. Поєднання революційної форми з контргегемонною слабкістю мало значні політичні наслідки, зокрема сприяло подальшій суспільно-політичній дестабілізації.[7] За систематичним аналізом усіх революційних епізодів з 1900 року, проведеним Марком Бейссінгером (Beissinger, 2022), сучасні «міські громадянські революції» зазвичай суттєво розширюють політичні свободи самовираження, але водночас, на відміну від соціальних революцій, послаблюють спроможність держави, не стримують зростання злочинності й не зменшують корупції, загострюють соціальну нерівність та етнічну напруженість і зрештою підривають стабільність та легітимність післяреволюційних режимів (с. 359–416). Дефіцитарні революції можуть успішно руйнувати режими, але виявляються неспроможними побудувати на їхньому місці сильніші альтернативи, залишаючи після себе ще більш фрагментовані суспільно-політичні порядки.

З глобальної перспективи пострадянські майдани виявилися невдалими спробами інтеграції в порядок із центром у США, які сприяли його низхідній кризовій траєкторії. Спрямовані проти спадщини радянської революції, вони руйнували старе, не маючи спроможності побудувати на його місці щось міцне. Вони не кидали виклику глобально панівному суспільному ладу й не пропонували принципово іншої альтернативи. Як наслідок, вони запускали не соціально-революційну й не пасивно-революційну динаміку, а підштовхували подальшу дезінтеграцію. Майдани та інші сучасні дефіцитарні революції стали проявом і водночас механізмом розвитку й загострення взаємопов'язаних криз революції та гегемонії, що посилюють одна

7 Ця концепція дефіцитарних революцій докладніше розроблена в Ishchenko (2025).

одну.

Поглиблення суспільно-політичної дестабілізації стало результатом сучасних дефіцитарних революцій, породженим саме поєднанням революційної форми з контргегемонною слабкістю – роз'єднаністю, дезорганізацією й нездатністю робітничого класу артикулювати спільні інтереси, – яку дефіцитарні революції не долають, а посилюють. Це, своєю чергою, поглиблює кризу гегемонії – подальшу політичну фрагментацію панівного класу – і посилює дезінтеграційні наслідки. Помаранчева революція 2004 року та Євромайдан 2014-го конкретно ілюструють цю динаміку. Майдани протистояли цезаристським спробам Віктора Януковича (а також Росії) й утверджували волю «народу» проти уряду через масову протестну мобілізацію. Як це типово для сучасних дефіцитарних революцій, ця мобілізація залишалася слабко організованою, в межах аморфних коаліцій, із розпливчастими вимогами та без єдиного керівництва (Bayat, 2017; Beissinger, 2022). Як усі революції, вони поляризували суспільство й політику, але також посилювали певні соціальні групи та політичних акторів. Проте, на відміну від соціальних революцій, майдани породжували поляризацію впоперек фундаментальних соціальних класів, а не вздовж їхніх меж, зіштовхуючи групи й фракції робітничого та буржуазного класів за дедалі більш етнізованою лінією поділу «Схід/Захід» і сприяючи їхній подальшій політичній фрагментації. Майдани перевизначали межі української нації, виключаючи тих, хто їх не підтримував, як «недостатньо українських», негромадянських, відсталих, плебейських і радянських, причому ці люди виявлялися більш «східними» і в географічному, і в політичному сенсі (Baysha, 2018; Zhuravlev & Ishchenko, 2020). Відповіддю стали антимайданні мобілізації та місцева підтримка анексії Криму й відокремлення Донбасу: для кожного із цих процесів місцева українська соціальна база мала вирішальне значення, навіть якщо Росія відігравала важливу, хоч і неоднакову, роль у їхньому ініціюванні, ескалації та доведенні до результату (Arel & Driscoll, 2023; Katchanovski, 2026; Kudelia, 2025). Сек'юритизаційна реакція «західного» табору, із свого боку, виводила ці соціальні групи, акторів, їхні невдоволення й інтереси за межі легітимної української політики, зводячи всю проблему до російської «гібридної війни» проти України й хибно розуміючи місцеві джерела контрреволюції. Водночас посилення, яке давала революція на тлі класової дезорганізації, обмежувалося більш привілейованими соціальними групами і краще організованими політичними акторами – насамперед професійними прозахідними громадськими організаціями, радикальними націоналістами – та опортуністичними «олігархами», що перебігали з табору в табір. Наслідком стало посилення програм та інтересів, що розходилися з інтересами більшості українців і переважної частини самих учасників майданів. Політичне посилення «західного» табору, своєю чергою, загострювало етнізовану поляризацію, адже він прагнув маргіналізувати соціальні групи й політичних акторів, здатних перешкодити його програмі перетворення України на «країну їхньої мрії» через інтеграцію в американоцентричний порядок та етнонаціоналістичну трансформацію. Мінським угодам, які передбачали реінтеграцію відокремленого Донбасу, опиралися саме з цієї причини (Ishchenko, 2023b; Korotaev, 2023; Petro, 2023). Їхнє виконання справді, ймовірно, заблокувало б «прозахідну» програму, але могло також відновити соціальну основу цезаристської стабілізації, політично посиливши «східний» табір і відкривши можливості для його повернення до правлячої коаліції.

Результатом стало загострення пострадянського класового конфлікту й політичної фрагментації всередині панівного класу. «Західний» табір був достатньо сильним, щоб перешкодити будь-якій цезаристській консолідації політичних капіталістів, але недостатньо сильним, щоб об'єднати панівний клас, не кажучи вже про всю націю, довкола власної програми. Його головну обіцянку інтеграції України в американоцентричний порядок підривали поглиблення кризи самого цього порядку та звуження можливостей для власне гегемонного включення України, на противагу просто захисній консолідації проти Росії. «Західний» табір міг гуртува-

тися довкола Віктора Ющенка 2004 року, Петра Порошенка 2014-го й 2019-го та Володимира Зеленського 2022-го, коли побоювався зміни західної траєкторії України, – але кожне таке об'єднання розпадалося майже так само швидко, як виникало. Глибинна фрагментація панівного класу раз у раз давалася взнаки; держава продовжувала втрачати легітимність; жоден сильний режим не міг укорінитися. 73 відсотки голосів 2019 року за цілковитого політичного аутсайдера – який поєднав майданне відкидання «старих еліт» із широким невдоволенням результатами Євромайдану – показали, наскільки далеко зайшла дестабілізація. Уже через два роки, напередодні повномасштабної війни, Зеленського сприймали як нічим не відмінного від «олігархів», яких він обіцяв усунути, а сам він затівав конфлікти з усіма основними фракціями політичних капіталістів – не тільки «проросійською» Віктора Медведчука, а й фракціями Порошенка та найбагатшої людини країни Ріната Ахметова. Та сама схема повторилася в розпаді згуртування довкола Зеленського, що виникло на початку повномасштабного вторгнення, на тлі зростання втрат від війни, зниження очікувань перемоги й щораз нових корупційних скандалів.

Динаміка дефіцитарних революцій зрештою спрямувала Україну на шлях, що суперечив довгостроковим колективним інтересам пострадянських політичних капіталістів, але не дозволяв консолідувати державу й націю довкола іншої фракції панівного класу. Як наслідок, для Кремля дестабілізаційна траєкторія майданів водночас становила дедалі більшу загрозу, але також відкривала можливість, якою можна було скористатися. З одного боку, посилення «західного» табору та позицій транснаціонального капіталу – навіть там, де це не вело до формальної інтеграції в ЄС і НАТО в осяжному майбутньому, – підривало перспективу побудови суверенного центру накопичення капіталу в пострадянському регіоні, істотну частину якого становила б важка промисловість, успадкована від радянської України. Оскільки не було ані пропозиції, ані можливості гегемонного включення пострадянських політичних капіталістів в американоцентричний порядок *en bloc* – а не тільки вибірково й індивідуально, – що дозволило б їм реалізовувати в його межах свої колективні інтереси, їх мусили організовувати ззовні й згори цезаристські режими – насамперед путінський. Зокрема, саме ця проблема лежала в основі виключення Росії з розширення НАТО. На відміну від України чи Грузії, щоб прийняти Росію, довелося б глибоко трансформувати або НАТО, або саму Росію: або НАТО втратило б свій американоцентричний характер, або Росія пережила б зміну режиму й приведення до влади покірнішої еліти, щоб відкрити доступ до командних висот своєї економіки та поставити під контроль її величезний ядерний арсенал. Дефіцитарні революції в пострадянських державах зрештою загрожували пострадянським політичним капіталістам дезорганізацією та політичною й економічною маргіналізацією їх одного за одним, як це поступово відбувалося в Україні після Євромайдану.

З іншого боку, майдани, які перешкоджали консолідації місцевих цезаристських режимів, не створюючи замість них сильнішої суверенної держави, і посилювали дестабілізаційні процеси, також відкривали можливість для Кремля. Примітно, що початковий план «спеціальної військової операції» робив ставку саме на українську політичну фрагментацію та швидкий розпад централізованого опору (Watling et al., 2023; Zabrodskyi et al., 2022). План перебільшував, але не вигадував із нічого дестабілізаційні тенденції, що робили Україну вразливою. Хоча початковий план швидко провалився, викликавши серед українців гуртування після вторгнення й очікування перемоги над Росією, ці явища виявилися тимчасовими й обмеженими, а глибші процеси, що лежали в основі суспільно-політичної дезінтеграції в Україні та світі, зрештою знову далися взнаки. У цій перспективі російське вторгнення можна розглядати як спробу цезаристського розв'язку, нав'язаного з-за кордону, – оскільки сам український панівний клас не спромігся виробити власного, – який мав слугувати довгостроковим колективним інтересам пострадянських політичних капіталістів на тлі ерозії американоцентричного поряд-

ку, причому Україну обрали як нібито легке поле бою.

Війна і держави

Траєкторію, що привела до війни, не можна звести до наслідку прорахунків, оман чи опортунізму окремих осіб чи бодай переконливо ними пояснити її початок, хоч би якими впливовими були ці особи. Так само ця траєкторія аж ніяк не була наперед визначена розколами примордіальних ідентичностей, спадщиною «історичного імперіалізму» чи геополітичними конфліктами. Наголос на випадковості й індивідуальній агентності зазвичай веде до відмови від будь-якого послідовного пояснення таких макропроцесів, як війни. Наголос на детермінованості схильний відтворювати телеологічні наративи, що вибірково шукають (і завжди можуть знайти!) ретроспективні підтвердження в минулому. У випадку російсько-української війни це призвело до відтворення етнонаціоналістичних і ліберальних телеологій або, з протилежного табору, міжнародного «реалізму», що есенціалізує інтереси складних класових суспільств. Усі ці пояснення не відповідають на питання, чому й коли структурні конфлікти переросли у війну та чому їм не вдалося запобігти.[8] Натомість концепція подвійної кризи підходить до війни, зосереджуючись на динамічних політичних процесах, породжених колективними діями та їхньою неспроможністю об'єднатися довкола інтересів фундаментальних соціальних класів. Ці процеси встановлюють межі, в яких діє індивідуальна агентність, і зумовлюють, які структурні чи «історичні» конфлікти активуються й коли. Розширення НАТО, російський «імперіалізм» та етнонаціоналізм можна пояснити тільки через політичну організацію й дезорганізацію класових інтересів, що постали з радянського розпаду як у регіональному, так і в глобальному масштабі. Саме ця найфундаментальніша динаміка призвела до війни й також визначила її ймовірний результат: ключовою тут була спроможність ефективно мобілізувати й розподіляти людські, економічні та військові ресурси для спільного зусилля, водночас підриваючи таку саму спроможність противника.

Результат війни ніколи не був визначений наперед простим дисбалансом ресурсів між Україною та Росією чи між Росією і НАТО. «Ресурси» ніколи не бувають просто «під рукою», начебто автоматично доступні, лише тому, що вони фігурують у статистиці. Людей, гроші, зброю потрібно організувати, зібрати, вилучити, купити – мобілізувати в широкому сенсі слова, – а потім ефективно спрямувати на спільну мету. Це суспільно-політичні процеси, які відбуваються зовсім по-різному й дають різні результати залежно від характеру держави, її спроможності та взаємин із фундаментальними соціальними класами. Насправді історія дає багато прикладів того, як менші нації перемагали набагато сильніших противників у затяжних війнах на виснаження, часто маючи мало тієї величезної підтримки потужних союзників, якою користувалася Україна, або зовсім її не маючи. Революційна Франція після 1789 року й революційна Росія після 1917-го відбили контрреволюційні інтервенції коаліцій великих держав, а згодом десятиліттями панували над значними частинами Європи. Так само перемогли В'єтнам у період з 1950-х до 1970-х та Афганістан з 1979 до 2021 року, а зовсім нещодавно Іран показав, що здатний одночасно протистояти найсильнішій світовій і найсильнішій регіональній державам навіть після обезголовлювального удару. Раз у раз соціальні революції та національно-визвольні боротьби перемагали всупереч несприятливим обставинам, формуючи сильніші, більш мобілізовані держави в процесі подолання екзистенційних загроз із боку внутрішніх і зовнішніх контрреволюцій (Beissinger, 2022; Levitsky & Way, 2022). Крім того, соціальні революції не тільки створювали мобілізаційні держави вдома, а й могли надихати

8 Систематичний розгляд критичних прогалин в основних пояснювальних наративах походження російсько-української війни див. у Bakalov (2024).

масові міжнародні рухи солідарності, які допомагали підривати контрреволюції з-за кордону, іноді навіть створюючи загрозу революційних ситуацій у державах-інтервентах.

В Україні, однак, динаміка була протилежною. Майданні революції та націоналізм також стали вирішальними чинниками цієї війни, але вони діяли проти мобілізаційної спроможності країни, а не на її користь. Сучасну державу з високою мобілізаційною спроможністю вже побудували на українській землі радянська революція й катастрофічні війни початку XX століття. Національний проект, який міг би спиратися на цю спадщину, зник із радянським розпадом, а антирадянський націоналізм, що стрімко заповнив вакуум, був спрямований проти самих основ цієї революційної модернізації. Майдани як дефіцитарні революції не могли встановити замість повалених жодного сильнішого чи тривкішого режиму. Їхня етнізована поляризація живила дезінтеграцію, а не консолідацію – і не тільки всередині України. Ідентитарний і водночас прозахідний, компрадорський етнонаціоналізм тільки шкодив універсалізації української справи, яка могла б породити революційну солідарність усередині Росії чи на Глобальному Півдні (Ishchenko, 2022a), – саме в тих країнах, які після 2022 року стали вирішальними для підтримання російської економіки. Натомість «західний» табір, посилений майданами, поставив долю України в залежність від американоцентричного порядку й не міг очолити жодної прогресивної модернізації, оскільки сам цей порядок сповзав у дедалі глибшу кризу.

Тому масова відмова підкорятися державному примусу – мільйони ухилянтів, сотні тисяч випадків самовільного залишення частини чи дезертирства, дедалі більший опір мобілізації, ненасильницький і дедалі частіше насильницький, – становила не просто сукупність індивідуальних стратегій виживання, а найгостріший прояв кризи самої української держави: держави, яка мала мало довіри до війни й, попри короткочасну ейфорію 2022 року, підірвала залишки довіри своїх громадян під час війни. Жорстокий примус «бусифікації» становить прямий наслідок цього й підживлює порочне коло падіння легітимності держави та еліт і поглиблення суспільно-політичної дезінтеграції (Artiukh & Fedirko, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). Саме тому націоналізм ставав дедалі радикальнішим, етнізованим і розкольницьким – результат, який не був ані неминучим, ані в будь-якому сенсі «природним» для країни у стані війни, враховуючи, як він відштовхував багатьох українців і підривав залишки міжнародної солідарності. Проте він також не був «ірраціональним». Коли більшість не хоче воювати, віддану справі меншість, що скорочується, доводиться мобілізувати ще сильніше й дедалі підвищувати ставки, щоб уже принесені жертви не здавалися марними. Її потрібно постійно запевняти, що вона воює не просто за черговий корумпований уряд. Коли істотного поступу в інтеграції до транснаціональних структур американоцентричного порядку, насамперед ЄС і НАТО, досягти набагато важче – часто неможливо, і це суперечить потужним усталеним інтересам як на Заході, так і серед внутрішніх політичних капіталістів, – радикалізація етнонаціоналістичної «дерусифікації», «декомунізації» й «деколонізації» стає найлегшим способом творити «Україну їхньої мрії», навіть якщо вона ніколи не була мрією більшості українців.

Пострадянська Україна не була ані «розділеною нацією» в культуралістському сенсі, ані випадком прогресивного націєтворення. Вона перебувала в безперервній і нерозв'язаній національній кризі. Націоналізм тут не був складником модернізації. Навпаки, він спрямовувався проти її спадщини, намагаючись водночас вибороти нішу серед привілейованих класів «цивілізації», до якої сподівався приєднатися. Проте якщо сама ця «цивілізація» занурювалася в кризу, то те, що проголошувало себе українським націєтворенням, у ретроспективі виявлялося його протилежністю: дезінтеграцією та демодернізацією України.

Порівняймо мобілізаційну кризу в Україні – країні, яка нібито веде «екзистенційну» війну,

– із стабільним припливом добровольців до російської армії.[9] Важливо не те, що цей приплив ґрунтується насамперед на високій і дедалі більшій матеріальній винагороді, а те, що Кремль понад три роки поспіль спроможний її підвищувати й виплачувати за умов жорстких санкцій і без іноземної допомоги, бодай наближеної до тієї, яку отримала Україна. Тому кожне пояснення, що спирається на дисбаланс ресурсів між двома державами, мусить відповісти на просте питання: чому західні країни, незрівнянно багатші за Росію, не запропонували Україні більше фінансової підтримки, достатньої, щоб підняти оплату солдатам до рівня, який приваблював би добровольців з українського робітничого класу приблизно в російських масштабах, позбавляючи країну потреби в дедалі більш примусовій мобілізації, і водночас дозволив би найняти більше іноземних найманців? Частково причина полягає в політичній фрагментації Заходу: навіть допомога на нинішньому рівні – незамінна для України, але відносно мала як частка ВВП ЄС і США (Bomprezzi et al., 2025), – швидко відкрила дедалі глибші розколи серед західних еліт і населення. Проте тривожніша частина відповіді полягає в тому, що більші гроші не дали б набагато більше українських солдатів, як ясно показала неспроможність вигідних молодіжних контрактів 2025 року залучити суттєву кількість добровольців навіть із найздоровішої вікової групи 18–24 років (Nieczypor, 2026). Збільшення сум, які обіцяє держава, не матиме очікуваного ефекту, коли її інституції слабкі, а громадяни їй принципово не довіряють. І саме тут війна виявила вирішальну відмінність між Україною та Росією – відмінність, сформовану розбіжною динамікою подвійної кризи.

Звернімо увагу, як Захід досі не спромігся не тільки достатньо зміцнити Україну, а й підірвати Росію. Західну військову підтримку України зрештою обмежував поріг прямого конфлікту НАТО з Росією та його ймовірної ескалації в ядерну війну (Allison, 2025). Тому реалістична українська й натовська стратегія перемоги лежала в іншій площині: провокувати розколи в російській еліті та суспільстві через посилення санкцій, зростання втрат на полі бою, інтенсивніші удари по нафтопереробних заводах і логістичній інфраструктурі, покликані порушити повсякденне життя й надходження держави, а також «скасування» росіян і російської культури на міжнародних майданчиках. Витрати нібито «ірраціональної» війни мали перевищити межі терпіння і російської еліти, і ширшого населення – не готових страждати заради воєнних цілей, яких вони ніколи по-справжньому не поділяли, – і таким чином підірвати Росію зсередини, за додаткового припущення, яке може виявитися помилковим, що Україна зможе підтримувати власну мобілізацію досить довго, аби цей тиск подіяв. Природно, російські олігархи відвернуться від Путіна або навіть змовляться проти нього, щоб повернути свої активи й торгівлю із Заходом. Безперечно, російський середній клас віддасть перевагу свободам глобального споживання та професійної мобільності перед ізоляцією й приниженням. Звісно, російські робітники повстануть проти зростання вартості життя та нових хвиль примусової мобілізації, які настануть після висихання потоку добровольців. Навіщо терпіти подальші незручності заради путінських «історичних фантазій»? І, безсумнівно, виявиться вищість західної «цивілізованої» демократії над російським «варварським» деспотизмом.

Хоча притягальна сила, яку «демократичний капіталізм» ще міг за інерцією виявляти, колись допомогла підірвати Радянський Союз, що занепадав, а згодом дестабілізувати слабші пострадянські режими, спокушаючи опортуністичні еліти та компрадорський середній клас, у XXI столітті вона незмінно зазнавала поразки в протистоянні з Росією. Невдоволення війною серед певних частин російських еліт і робітників справжнє й ще може породити протести, змови еліт або збройні заколоти на кшталт невдалого повстання приватної військової компанії «Вагнер» 2023 року. Але вони не обов'язково повалять режим. Ризик катастрофічної деста-

9 Від 2024 року Росія набирає в середньому приблизно 1000 нових солдатів щодня (Kluge, 2026).

білізації на тлі згасання гегемонної привабливості американоцентричного порядку також реальний. Однак дотепер путінський цезаристський авторитаризм – на відміну від хаотичних наслідків майданів – зміцнював суверенну державу, обслуговуючи довгострокові колективні інтереси російського панівного класу, а також створюючи значний лояльний сегмент середнього класу, що спирається на державний сектор (Rosenfeld, 2021). Цей контраст між консервативною та дефіцитарно-революційною відповідями на подвійну кризу необхідний для розуміння того, чому війна зміцнила російську державу й водночас розхитала українську, і чому воєнна мобілізація у двох країнах пішла настільки різними шляхами.

Так само, як українську консолідацію неправильно розуміли й перебільшували – вона радше слугувала дискурсом, який приховував переважно протилежну дезінтеграційну динаміку, – російську консолідацію під час війни хибно тлумачили й недооцінювали. Її розглядали або як вияв підтримки імперської ідеології, притаманної російській культурі та історії, або як байдужий, деполітизований конформізм більшості, посилений репресіями й еміграцією опозиційної меншості (незрівнянно меншої за групи незгодних, які Україна втратила внаслідок анексії, окупації, еміграції чи внутрішніх репресій і відчуження з 2014 року). Обидва прочитання припускають наперед визначене відтворення – ідеології або пасивного конформізму – й не помічають суспільно-політичної динаміки, пов'язаної з траєкторією російського державного сектору та воєнної економіки (Ishchenko et al., 2023). Точний характер цієї консолідаційної динаміки залишається предметом попередніх досліджень і дискусій. Дехто описує її як розвиток антизахідної національної ідентичності (Matveeva, 2025), інші – як просто «м'який патріотизм», навіть не націоналізм у власному сенсі, зведений до посилення лояльності до країни або навіть окремого регіону (Zhuravlev et al., 2025). Проте серед конкретних соціальних груп може діяти щось більше, вкорінене в їхніх соціально-економічних колективних інтересах. Окремі верстви робітничого класу, які виграють від військового кейнсіанства, можуть переживати щось на кшталт фордистської інкорпорації, однак без її організаційної складової – профспілок та партій (Morris, 2026). У наших даних деякі російські респонденти (переважно представники пов'язаного з державою середнього класу) артикулювали дискурс суспільно-політичного порядку, який поступово розвивається, модернізується й стає справедливим під організаційним проводом російської держави; порядку, в якому, на їхню думку, можна легітимно піднятися до еліти і який навіть передбачає змістовну підтримку деяких істотних елементів авторитарного технократичного правління (Ishchenko, 2026).[10] Якщо в Україні головна надія на модернізаційний розвиток спиралася на інтеграцію в американоцентричний порядок та громадянський активізм меншості, то в Росії джерелом розвитку виступає сама держава. При цьому навіть ті росіяни, які нічого не чекають від своєї держави, зазвичай сприймають підтримуваний нею порядок як даність, хоч би що вони думали про режим чи війну. Українці ж оцінюють свою державу за завищеними й несправдженими очікуваннями щодо того, що вона їм винна, і більшість не вважає себе зобов'язаною віддати за неї життя. Путінський цезаризм організовує пасивну згоду через примус і патронаж, а надто з 2022 року – через гроші. Російська держава може й далі купувати своїх солдатів за контрактом, доки має чим платити. Натомість в Україні дефіцитарні революції породили активне відчуження. Українській державі необхідна довіра громадян, а її не повернеш жодними грошима. Державі лишається хапати солдатів силоміць, що ще більше підживлює порочне коло делегітимації держави та суспільно-політичної дестабілізації. Повномасштабна війна гостро поставила потребу в тривалому загальнонаціональному зусиллі з мобілізації людей і ресурсів суспільства впродовж довгого

10 На основі аналізу глибинних інтерв'ю, зібраних у 2024–2025 роках у межах проекту «Війни після революції: Майдан і пострадянська криза гегемонії» під керівництвом Володимира Іщенка та Олега Журавльова за підтримки Інституту Alameda, https://alameda.institute/war-after-revolution/. Matveev & Zhuravlev (2026) пропонують частково відмінне тлумачення деяких із цих інтерв'ю.

часу й показала, наскільки вагомою стала ця принципова відмінність у відповідях пострадянських країн на подвійну кризу.

Чи визріє якась із цих динамік у справжній гегемонний розвиток у Росії – і навіть чи відкриє потенціал для контргегемонного розвитку, як я припустив раніше (Ishchenko, 2024b, с. 63, 74), – ще належить побачити.[11] Зрештою, це може залежати від того, чи почне пострадянський політичний капіталізм у деяких істотних аспектах наслідувати китайську модель (Milanović, 2019), що стало б можливим, якби Китай утвердився як альтернативний гегемонний полюс для світових панівних класів, насамперед на Глобальному Півдні. Але навіть без такого гегемонного розвитку російський цезаризм принаймні сповзає в кризу повільніше, ніж Україна, а можливо, і повільніше, ніж Захід. У війні на виснаження цього може бути достатньо для перемоги. Тим часом тривалі витрати на допомогу Україні разом із зворотними наслідками санкцій тільки поглибили політичну фрагментацію західного панівного класу, загострюючи розколи всередині західних країн і між ними. Втрачаючи спроможність до глобального лідерства, цей панівний клас вдається до дедалі більшого примусу, роблячи ставку на свою нинішню військову перевагу, – і тим самим добиває американоцентричний міжнародний порядок, замість відновлювати глобальне панування США.

Майбутні перспективи (якщо вони взагалі існують)

Майбутнє пострадянської України зазвичай описували через порівняння з іншими країнами, що саме собою свідчило про втрату власної програми розвитку. Радянський Союз, включно з Україною, колись прагнув «наздогнати й перегнати Америку», водночас намагаючись побудувати кращий суспільний лад. Утративши це внутрішнє й самостійно визначене джерело майбутнього, Україна була змушена шукати своє бачення в образах інших. Одночасно криза всіх гегемонних проектів виявляється в розмиванні політичної мови: слова на кшталт «демократія», «верховенство права» й «суверенітет» утратили будь-яку ілюзорну самоочевидність. Нам залишається тільки примітивний прийом указування на іноземні приклади в надії, що їх одразу зрозуміють і приймуть як позитивні, без постановки питання, хто саме їх так сприйматиме. З плином часу ці запозичені моделі утворили згасаючу, регресивну траєкторію, що ставала дедалі менш амбітною й дедалі менш інклюзивною для українців різних регіонів, культур і класів.

Наприклад, напередодні незалежності 1991 року майбутнє України часто порівнювали з майбутнім найбагатших і найрозвиненіших західноєвропейських країн: Франції, Великої Британії, Німеччини та Італії. Завдяки хибному статистичному прийому – відокремленню радянської України від цілого, невіддільною частиною якого вона була, – її можна було представити як країну з однією з найбільших промислових економік і найпотужніших військових сил Європи. Залишається спірним, чи не була вже наприкінці 1980-х втрачена можливість розвиватися на основі цієї спадщини. Проте безсумнівно, що розрив із радянським проектом – не просто через формальну незалежність, а через всі процеси, спрямовані на свідоме руйнування політико-економічних і соціальних основ сучасної України, – означав відмову від будь-якого майбутнього серед розвинених націй.

Уже в 1990-х ці амбіції суттєво знизилися. Новими орієнтирами стали країни Вишеградської групи, а українські майдани уявляли як наш запізнілий 1989 рік, що давав шанс надолужити відставання через успішний перехід до ЄС і НАТО. Проте фактичним результатом стало не наслідування польського шляху, а живлення польської економіки мільйонами де-

11 Два такі процеси вже намічаються: концентрація капіталу й «чеболізація» російських політичних капіталістів (Petrov, 2023) та водночас помітне зростання структурної сили російських робітників, пов'язаних із воєнною економікою (Morris, 2026).

шевих українських працівників. Ще іронічніше, що з 2000-х наші західні сусіди, ці нібито взірці постсоціалістичного переходу, спочатку поступово, а потім усе швидше зближувалися в ключових аспектах своїх політичних режимів із нашим заклятим ворогом – путінською Росією (Ishchenko & Kalb, 2026; Szelényi, 2015). Орбан, Фіцо, Бабіш, Качинський – ці лідери та їхні партії можуть зазнавати виборчих поразок, але їхня «нелиберальна» політика відповідає потужному соціальному запиту, що зростає ще сильніше в міру загострення кризи американоцентричного порядку і, зокрема, ЄС, тож вони повертатимуться до влади, причому з іще виразнішою антиукраїнською програмою, як у Польщі.

Із початком повномасштабної війни оцінки реалістичних перспектив України знизилися ще більше. Широко поширений аналіз, опублікований у травні 2025 року Центром геополітики JPMorgan Chase, уособлював цей зсув, окреслюючи чотири сценарії: «Південна Корея», «Білорусь», «Ізраїль» і «Грузія», жоден із яких, примітно, вже не передбачав членства в НАТО.[12] Якщо сценарій «Білорусі» (перетворення України Росією на васальну державу) і модель «Південної Кореї» (захист України європейськими військами під американськими гарантіями) вважали найменш імовірними, то «Ізраїль» і особливо «Грузію» розглядали як більш імовірні результати.

Протягом усієї повномасштабної війни найвпливовіші українські діячі, включно з президентом Зеленським і генералами Залужним та Будановим, посилалися на модель «Ізраїлю» як бажаний результат за відсутності повної інтеграції в структури ЄС і НАТО. Насправді ця ідея передувала війні: багато представників українського прозахідного політичного табору давно захоплювалися Ізраїлем як сильною, мілітаристською й етнонаціоналістичною державою на рубежі «західної цивілізації», що безжально захищає свої інтереси від ворожих сусідів, а також від «небезпечного», надто «східного» населення на власній території. «Східноєвропейський Ізраїль» фактично описує функцію, яку Україна має виконувати для Європейського Союзу: оборона від Росії, передана зовнішньому виконавцеві. Можна згадати термін «федерати», яким у пізній Римській імперії позначали «варварські» племена, допущені до поселення в імперських кордонах саме для захисту імперії від інших «варварів». Не ставши національною державою, яка прагне представляти спільні інтереси людей у кордонах, успадкованих від радянської України, Україна зрештою може перетворитися на «державу-функцію», що обслуговує інтереси певної фракції європейських еліт. У цьому баченні мало важить, хто саме виконує функцію: саме визначення «українця» буде відповідно перевизначене, виключаючи – можливо, навіть формально, через позбавлення громадянства чи виборчих прав – тих, хто не відповідає функції, незалежно від того, чи опиняться вони за межами українських кордонів, що звужуються, чи всередині них. І навпаки, воно включатиме тих, хто готовий виконувати «ізраїльську» функцію, хоч би наскільки байдужими вони були до української культури, яка нібито стояла на кону в цій війні.

Однак, навіть відкинувши глибокі етичні й політичні наслідки ототожнення з Ізраїлем, таке майбутнє вимагало б величезних інвестицій і для створення військово-промислового комплексу, здатного зрівнятися з російськими потужностями, і просто для зупинення демографічної кровотечі воєнних років, водночас залучаючи мільйони трудових мігрантів і солдатів на знелюднену й спустошену землю. Держави розвитку на рубежах холодної війни були можливими в добу швидкого зростання демократичного капіталізму, яскравий приклад – Південна Корея. Чи залишається це здійсненним сьогодні – відкрите питання, не тільки через суто економічні обмеження, а й тому, що підтримувати політичну єдність європейських еліт дедалі важче на тлі зростання внутрішньої негативної реакції на витрати війни й мілітаризації.

12 «The Russia-Ukraine Endgame and the Future of Europe», Центр геополітики, JPMorgan Chase, травень 2025 року, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jpmc-cfg-russia-ukraine.pdf.

Натомість «грузинський сценарій» – саме те, чого компрадорське «громадянське суспільство» голосно побоювалося від самої переконливої перемоги Зеленського. Як і Україна, Грузія пережила власну майданну революцію 2003 року, а потім війну з Росією 2008-го після спроби повернути сепаратистську Південну Осетію – події, спровоковані сумнозвісним рішенням Бухарестського саміту, який запропонував обом країнам розпливчасте «майбутнє в НАТО». Уряд «Грузинської мрії», що 2012 року змінив післяреволюційного президента Міхеїла Саакашвілі, не відмовився від мети європейської інтеграції, але попри це вдарив по власному прозахідному табору й «громадянському суспільству», ухваливши законодавство про іноземних агентів і придушивши опозиційні протести 2024 року всупереч інтенсивному тиску ЄС. Результат «Грузія» – це «бунт еліт», що встановлює цезаристське правління, незалежне і від компрадорського «громадянського суспільства», і від транснаціонального капіталу. Часто звинувачуваний у «проросійському» повороті, він точніше постає як частина «сувереністського» балансування місцевих політичних капіталістів між великими державами на тлі дезінтеграції порядку з центром у США (Gigantino, 2024). Саме такого балансування українські еліти, уражені політичною фрагментацією й короткозорістю, не змогли підтримувати до катастрофічних подій 2014 року. Хоча їхня здатність здійснити таку стратегію тепер далеко не очевидна, вона може стати неминучою, якщо внаслідок війни Росія вийде зміцненою, Захід – більш розділеним, а глобальний порядок продовжить зсув до багатополярності чи навіть гегемонії з центром у Китаї.

У міру того, як українські горизонти темнішають, навіть «щось на кшталт Ізраїлю» чи «щось на кшталт Грузії» починає виглядати оптимістично порівняно з похмурішими прецедентами, що вимальовуються попереду. Привид Сирії чи Лівії, що відлунює найкатастрофічніші траєкторії дефіцитарних революцій Арабської весни, переслідує Україну від перших спалахів насильства в центрі Києва під час Євромайдану. Тепер він представляє реалістичне майбутнє, якщо і «західні», і «східні» зусилля із стабілізації зазнають невдачі на тлі прийдешнього глобального хаосу. Це перспектива неспроможної держави: уряд у Києві контролює тільки фрагменти своєї території, тоді як значні простори залишаються окупованими сусідніми державами або переходять під де-факто контроль радикальних рухів, а не будь-якої визнаної державної влади. Третій армійський корпус і розгалужена екосистема пов'язаних військових підрозділів, парамілітарних рухів і громадських організацій ультраправого «Азовського руху», ретельно обілені й прославлені як в українській, так і в західній публічній сфері (Golinkin, 2023; Havryshko, 2026), дедалі більше набувають позицій, щоб стати українським відповідником «поміркованих демократичних ісламістів» Ахмеда аш-Шараа (який очолював організацію, що колись була сирійською філією «Аль-Каїди»), котрий тепер консолідує контроль над своєю країною після п'ятнадцяти років заплутаної громадянської війни. Західне ліберальне правління в центрі світ-системи, навіть на вершині розвитку демократичного капіталізму після Другої світової війни, зазвичай спиралося на диктатури й жорстоке насильство на периферії. Тепер, коли ліберальний порядок руйнується в самому центрі, «центристські» еліти дедалі охочіше приймають авторитарні практики й мракобісні ідеології у відчайдушній спробі зберегти владу.

Рухаючись далі вниз регресивним шляхом, коли очікування майбутнього стрімко падають, угода про корисні копалини, яку торік Дональд Трамп нав'язав Зеленському і повні подробиці якої досі не розкриті українській громадськості, вказує на те, що можна назвати сценарієм «Конго», або точніше – «Катанги». Катанга була багатою на корисні копалини конголезькою провінцією, короткочасне відокремлення якої на початку 1960-х організували бельгійські гірничодобувні корпорації та найманці, щоб зберегти контроль над родовищами міді й кобальту після формальної деколонізації. Цей сценарій описує для України не неспроможну державу на кшталт Сирії (хоча обидва можуть співіснувати), а радше захоплену видобувну державу: ре-

сурсну колонію, де політичний суверенітет формально зберігається, але функціонально спустошується для обслуговування агресивного видобутку критичних мінералів та експлуатації решти прибуткової інфраструктури. У цьому можливому майбутньому американські корпорації за підтримки приватних військових підрядників, а не офіційних «миротворців», забезпечуватимуть прямий доступ до українських ресурсів, узагалі обходячи потребу у функціонуючій національній державі. Це оголена комерціалізація території, за якої прибуткові зони стають сек'юритизованими островами посеред моря соціальної занедбаності. У такому майбутньому Україна – не прикордонний щит, а проблемний актив, який належить ліквідувати в стратегічній ресурсній конкуренції проти суперників США.

У міру поглиблення світової кризи пошук українського майбутнього в дзеркалі відомих «моделей» чи «сценаріїв» може виявитися цілковито марним. Цікаво, що оновлений прогноз JPMorgan Chase на 2026 рік раптом назвав «фінський сценарій» – поступитися Росії територією, зберігши західну орієнтацію та зрештою вступивши до ЄС і, можливо, у дуже віддаленій перспективі навіть до НАТО, – найімовірнішим результатом для України.[13] Те, що це має вважатися оптимістичним сценарієм, хоча власний «західний» табір країни роками засуджував «фінляндизацію» України як «капітуляцію», також виявляє регресивну траєкторію. Ще серйознішим стає питання, чи можливе взагалі будь-яке майбутнє. Подальша глобальна політична фрагментація становить екзистенційну загрозу всьому людству – через зростання ризику ядерної війни або провал міжнародної координації для відвернення кліматичної катастрофи. Криза, що загострюється, вимагає відповіді: або нового гегемонного порядку, нав'язаного панівними класами згори, або контргегемонної революції, здійсненої знизу, або, можливо, нового циклу взаємного посилення обох.

Проте безпосередній імператив – виживання. Щоб Україна мала будь-яке майбутнє, вона спершу мусить витримати теперішнє. Ця необхідність виходить далеко за її власні кордони, відгукуючись усім знедоленим землі, які страждають від спіралі кризи, що розкручується, набагато гостріше, ніж ті, хто перебуває над ними. На тлі поглиблення катастрофи пріоритетом мусить бути порятунок життів і збереження того, що залишилося від зруйнованої інфраструктури країни, адже без цієї людської й матеріальної основи жодне майбутнє не можливе. Жоден російський режим не вічний, жодне американське президентство не постійне, а Європейський Союз, безсумнівно, не застрахований від занепаду й розпаду. Зберегти те, що ми ще маємо, – це акт не покори, а опору: утримувати позиції для відродження, коли бурі цього міжцарів'я нарешті вщухнуть. Зрештою, питання не в тому, якою Україною ми станемо, а в тому, чи зможемо ми протриматися досить довго, щоб знову самостійно визначити відповідь на це питання.

Посилання

Allison, R. (2025). "Averting Acute Escalation in Russia's War against Ukraine." International Affairs, 101(5), 1769–91.

Arel, D., & Driscoll, J. (2023). Ukraine's Unnamed War: Before the Russian Invasion of 2022. Cambridge University Press.

Artiukh, V. (2020). Neo-perestroika: Labor and State Capitalism under Belarusian Passive Revolution. Central European University.

Artiukh, V., & Fedirko, T. (2025). "War and Dependent State Formation in Ukraine." Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology, 2025 102:57–72.

Bakalov, I. (2024). "Explaining the Russian Invasion in Ukraine: Between Geopolitics, Civilisational Choice, and Dead-end Capitalist Transition." Globalizations, 21(7), 1215–32.

13 «Ukraine Endgame: The Path to an Imperfect Peace», Центр геополітики, JPMorgan Chase, травень 2025 року, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jmpc-cfg-ukraine-report.pdf.

Bayat, A. (2017). Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring. Stanford University Press.

Baysha, O. (2018). Miscommunicating Social Change: Lessons from Russia and Ukraine. Lexington Books.

Beissinger, M.R. (2022). The Revolutionary City: Urbanization and the Global Transformation of Rebellion. Princeton University Press.

Bomprezzi, P., Cherepinskiy, D., Irto, G., Kharitonov, I., Nishikawa, T., & Trebesch, C. (2025). Ukraine Support after 3 Years of War: Aid Flows Remain Low but Steady - Shift towards Weapons Procurement. Kiel Institute for the World Economy.

Boucoyannis, D. (2025). "Who Was Afraid of Russia? The Forgotten Evidence of the 1990s." The Washington Quarterly, 48, no. 4:83–110.

Colborne, M. (2022). From the Fires of War: Ukraine's Azov Movement and the Global Far Right. ibidem-Verlag.

Cooper, L. (2024, 18 December). On the Home Front: Ukraine's War Economy and the Spirit of Defiance. Institute for Human Sciences.

De Smet, B. (2016). Gramsci on Tahrir: Revolution and Counter-Revolution in Egypt. Pluto Press.

Dzarasov, R. (2013). The Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System. Pluto Press.

Furet, F. (2000). The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century. University of Chicago Press.

Gigantino, B. (2024, 25 October). "In Georgia, a National Election Is a Geopolitical Struggle." Jacobin.

Golinkin, L. (2023, 13 June). "The Western Media Is Whitewashing the Azov Battalion." The Nation.

Gorbach, D. (2024). The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class: Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City. Berghahn Books.

Gorbach, D. (2026). "Reactive Nationalism? Governance Through Identities in an Eastern Ukrainian City." Europe-Asia Studies. https://doi.org/10.1080/09668136.2026.2716371.

Gramsci, A. (1971). Selections from the Prison Notebooks. International Publishers.

Gumenyuk, N. (2022, 16 July). "Russia's Invasion Is Making Ukraine More Democratic." The Atlantic.

Havryshko, M. (2026, 6 February). "Ukraine's Military Has a Real Nazi Problem." Responsible Statecraft.

Ishchenko, V. (2014, 13 November). "Ukraine Has Ignored the Far Right for Too Long – It Must Wake up to the Danger." The Guardian.

Ishchenko, V. (2017). "The Ukrainian New Left and Student Protests: A Thorny Way to Hegemony." In M. Wennerhag, C. Fröhlich, & G. Piotrowski, eds., Radical Left Movements in Europe, 211–29). Routledge.

Ishchenko, V. (2018). Nationalist Radicalization Trends in Post-Euromaidan Ukraine. PONARS Eurasia Policy memo no. 529.

Ishchenko, V. (2022a). "Ukrainian Voices?" New Left Review 138: 1–10.

Ishchenko, V. (2022b, 3 October). "Behind Russia's War Is Thirty Years of Post-Soviet Class Conflict." Jacobin.

Ishchenko, V. (2023a). "NATO through Ukrainian Eyes." In G. Anderson, ed., Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War, 263–73. Verso.

Ishchenko, V. (2023b). "The Minsk Accords and the Political Weakness of the 'Other Ukraine.'" Russian Politics, 8, no. 2: 127–46.

Ishchenko, V. (2023c). "Ukraine." In F. Escalona, D. Keith, & L. March, eds., The Palgrave Handbook of Radical Left Parties in Europe, 665–92. Palgrave Macmillan.

Ishchenko, V. (2024a). "Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine's 'East/West' Divide." European Societies 26, no. 2: 297–322.

Ishchenko, V. (2024b). Towards the Abyss: Ukraine from Maidan to War. Verso.

Ishchenko, V. (2025, 24 October). "Deficient Revolutions and (Counter)hegemony Crisis: Political Fragmentation in Ukraine's Euromaidan." Paper presented at "Protesting Crises: Progressive Social

Movements in the Face of Authoritarian Backlash" conference, Scuola Normale Superiore, Florence.

Ishchenko, V. (2026, 8 October). "Soldiers by Contract, Soldiers by Capture: Revolutions, States and the Return of Mass War in Ukraine and Russia." Paper presented at CEECON conference, Freie Universität Berlin.

Ishchenko, V., & Kalb, D. (2026). "Eastern European Reactionary Nationalism: A Ukrainian Exception?" In D. Kalb & W. F. Bello (Eds.), Backlash: The Global Rise of the Radical Right, 142–65). Pluto Press.

Ishchenko, V., & Korotaev, P. (2025, 25 August). "Ukraine's Anti-Corruption Showdown Isn't About Democracy." Jacobin.

Ishchenko, V., Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2023). Russian Military Keynesianism: Who Benefits from the War in Ukraine?" PONARS Eurasia Policy Memo no. 865.

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (2021). How Maidan Revolutions Reproduce and Intensify the Post-Soviet Crisis of Political Representation. PONARS Eurasia Policy Memo no. 714.

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (forthcoming). "Post-Soviet Vicious Circle: The Crisis of Hegemony and the Crisis of Revolution." In D. J. Riley & M. Santoro, eds., The Anthem Companion to Gramsci. Anthem Press.

Jäger, A. (2026). Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences. Verso.

Kasianov, G. (2026). "'To discipline and punish': A punitive turn in the memory politics in Ukraine, 2006–2025." Memory Studies.

Katchanovski, I. (2026). The Russia-Ukraine War and its Origins. Palgrave Macmillan.

Kibita, N. (2024). The Institutional Foundations of Ukrainian Democracy: Power Sharing, Regionalism, and Authoritarianism. Oxford University Press.

Kluge, J. (2026, 08 August). "Russian Recruitment Stabilizes at 1,000 per Day". Russianomics.

Korotaev, P. (2023, 16 July). "Minsk Part 2: The Donbass Proletarian Hydra." Events in Ukraine.

Korotaev, P., & Ishchenko, V. (2025, 23 January)." Why Is Ukraine Struggling to Mobilise Its Citizens to Fight?" Al Jazeera.

Kudelia, S. (2025). Seize the City, Undo the State: The Inception of Russia's War on Ukraine. Oxford University Press.

Lanson, M., & Le Tréhondat, P. (2025, 16 September). "Bjarke Friborg (Red-Green Alliance, Denmark): 'There Is No Contradiction between Military Support for Ukraine and Criticising NATO and the Arms Industry." Links: International Journal of Socialist Renewal.

Levitsky, S., & Way, L. (2022). Revolution and Dictatorship: The Violent Origins of Durable Authoritarianism. Princeton University Press.

Marcetic, B. (2023, 25 February). "The State of Ukrainian Democracy Is Not Strong." Jacobin.

Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2026, 20 March). " The Middle Class in Wartime Russia: Between Loyalty and Resignation." Paper presented at "Ideology and the Transformation of Europe in Time of War" workshop, WARPUT project, Belgrade.

Matveeva, A. (2025, 25 December). "Why Russians Haven't Risen up to Stop the Ukraine War." Responsible Statecraft.

Mierzejewski-Voznyak, M. (2018). "The Radical Right in Post-Soviet Ukraine." In J. Rydgren, ed., The Oxford Handbook of the Radical Right, 608-29. Oxford University Press.

Milanović, B. (2019). Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World. The Belknap Press of Harvard University Press.

Morris, J. (2026, 8 March). "The Phantom Limb and Fictive Kinship in Wartime Russia." Red Threads.

Nieczypor, K. (2026, 3 April). Ukraine's Mobilisation Crisis: A New Minister, Old Challenges. OSW Centre for Eastern Studies.

Onuch, O., & Way, L. A. (2024, May). "Why Ukraine's Elections Can Wait." Journal of Democracy.

Petro, N.N. (2023). The Tragedy of Ukraine: What Classical Greek Tragedy Can Teach Us About Conflict Resolution. De Gruyter.

Petrov, N. (2023). “The Evolution of Russia’s Patronal System: Elites during the War and after Putin.” In B. Madlovics & B. Magyareds., Russia’s Imperial Endeavor and Its Geopolitical Consequences: The Russia-Ukraine War, Volume Two, 3–25. Central European University Press.

Riley, D.J., & Brenner, R. (2025). “The Long Downturn and Its Political Results.” New Left Review 155:25–70.

Rosenfeld, B. (2021). The Autocratic Middle Class: How State Dependency Reduces the Demand for Democracy. Princeton University Press.

Sewell, W.H. (1996). “Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille”. Theory and Society 25, no. 6, 841–81.

Szelényi, I. (2015). “Capitalisms after Communism.” New Left Review 96:39–51.

Umland, A. (2020). “The Far Right in Pre- and Post-Euromaidan Ukraine: From Ultra-Nationalist Party Politics to Ethno-Centric Uncivil Society.” Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization, 28, no. 2:247–68.

Watling, J., Danylyuk, O. V., & Reynolds, N. (2023). Preliminary Lessons from Russia’s Unconventional Operations during the Russo-Ukrainian War, February 2022–February 2023. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.

Zabrodskyi, M., Watling, J., Danylyuk, O.V., & Reynolds, N. (2022). Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia’s Invasion of Ukraine: February–July 2022. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.

Zhuravlev, O., & Ishchenko, V. (2020). “Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine”. Post-Soviet Affairs, 36, no. 3:226–45.

Zhuravlev, O., Kalugina, M., & Kappinen, S. (2025). “Fragmented Solidarity: Why Local Patriotism instead of Nationalism in Wartime Russia?” Russian Analytical Digest 333:11–15.

Zhyrun, I. (2026). Ukraine’s NATO Identity Politics: Representations of National Identity on the Question of Accession. ibidem Verlag.

Дубинянський, М. (2023, 24 червня). «Рідна мати війна». Українська правда.

Зубченко, Я. (2022, 24 червня). «Кремлеботи, трансформуймося! Як проросійські пропагандисти перетворилися на “патріотів”». Українська правда.

Костюк, Б. (2016, 24 серпня). «Україна, можливо, остання країна в Європі, де за європейські цінності жертвують життям – історик.” Радіо Свобода.

Любка, А. (2022, 21 червня). «Країна нашої мрії». Збруч.

Титов, С. (2023, 21 декабря). «Новый русский. Как украинский кум Путина зарабатывает в России и кто ему помогает». Настоящее время.